

УДК 373.3.016:811.161.2'373

ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ЕЛЕМЕНТІВ ЛЕКСИКОЛОГІЇ В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ В АСПЕКТІ КОМУНІКАТИВНО-ДІЯЛЬНІСНОГО ПІДХОДУ

Леся ЛУЖЕЦЬКА

старший викладач кафедри філологічних дисциплін та методики їх викладання у початковій школі, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка (Україна, Дрогобич)

lesya.luzhetska@ukr.net

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-2136-9320>

Research ID: N-1414-2018 <http://www.researcherid.com/rid/N-1414-2018>

*Статтю подано до редакції / The article is submitted to the editorial board:
14.09.2019.*

Статтю опубліковано / The article published: 15.11.2019.

У статті йдеться про важливість вивчення елементів лексикології на уроках української мови в початкових класах, звернуто увагу на особливості опрацювання лексичного матеріалу молодшими школярами; підкреслено необхідність здійснення комунікативно-діяльнісного підходу до опрацювання учнями початкової школи основних понять з лексикології; наголошено на значущості вивчення елементів лексикології як таких, що сприяють збагаченню словникового запасу молодших школярів, увиразнюють мовлення, дозволяють висловлювати власну думку більш зрозуміло й переконливо.

Ключові слова: комунікативно-діяльнісний підхід; елементи лексикології; словниковий запас; багатозначні слова; синоніми; антоніми; омоніми.

PECULIARITIES OF STUDYING ELEMENTS OF LEXICOLOGY IN ELEMENTARY SCHOOL IN THE ASPECT OF THE COMMUNICATIVE-ACTIVE APPROACH

Lesya LUZHETSKA

Senior teacher, department of philological sciences and techniques of teaching in elementary school, Drohobych State Pedagogical University named after Ivan Franko (Ukraine, Drohobych) lesya.luzhetska@ukr.net

Article is about necessity of studying elements of lexicology in ukrainian language classes in elementary school, features of lexical material processing by younger students are pointed out; the importance of studying elements of lexicology is emphasized that they assist in enrichment of younger students vocabulary, express speech, allow to express their own opinion more clear and convincingly.

The research notes that a rich vocabulary helps the speaker to master better ones native language, its basic norms, helps to improve verbal and written speech. It emphasizes the need for the younger students to know ambiguous words, synonyms, antonyms, homonyms, the importance of using these groups of words, as well as words with a figurative meaning in their own speech.

Special attention is drawn to the implementation of a communicative-active approach to the processing of basic lexicology concepts by elementary school students, since this approach provides the studying of language and speech in an inseparable relationship, which allows students to use the acquired theoretical knowledge of lexicology in specific speech situations. Therefore, the purpose of the article is to prove the importance of knowledge in lexicology for the formation of the linguistic personality of the younger student, enriching his linguistic competence; emphasize the role of the communicative-active approach in the holistic perception of language and speech by younger students.

As, according to leading scientists, methodologists, the most effective way of implementing a communicative-activity approach of studying linguistic phenomena is the reliance on the text, the author of the article proposes his own separate texts for a deeper acquaintance of the students with lexicological concepts, the study of which is provided by current programs of Ukrainian language.

Based on the research, the conclusion is that proper speech development of younger students, which today is in priority, is only possible with communicative-active approach to the study of elements of lexicology in elementary school. The problem of our research is relevant and requires further investigation.

Key words: communicative-active approach; elements of lexicology; vocabulary; ambiguous words; synonyms; antonyms; homonyms.

Постановка проблеми. Мова – найважливіший засіб людського спілкування, безцінний скарб, яким людина оволодіває протягом усього життя. Потрібно докладати чимало зусиль, щоб належним чином опанувати закони мови, її правила та норми. Мовні знання дають змогу мовцеві правильно й зрозуміло висловлюватися в усній та писемній формах, спілкуватися з іншими людьми, гідно презентувати себе оточенню. Тому так важливо вже змалку виховувати у дітей любов до слова, повагу до рідної мови. З приходом дитини до школи знання про мову подає їй учитель. Завдання педагога – передусім сформувати у молодших школярів мотивацію навчання рідної мови, пробудити у них інтерес до виучуваних мовних явищ, допомогти учням усвідомити важливість і необхідність оволодіння мовними нормами.

Надійним шляхом оволодіння рідною мовою у всій повноті є багатий словниковий запас. Українська мова, як відомо, складається з великих за обсягом груп слів. Це й багатозначні слова, й синоніми, омоніми, антоніми, пароніми. Збагачуючи власне мовлення словами усіх цих груп, мовець вчиться володіти словом вільно й легко; ознайомлення з лексикологічними поняттями дозволяє людині правильно й чітко висловлювати свою думку. Отож знання з лексикології мають неабияке значення для становлення мовної особистості загалом і молодшого школяра зокрема.

Опрацювання елементів лексики у сучасній початковій школі має відбуватися передусім на основі комунікативно-діяльнісного підходу, який забезпечує вивчення молодшими школярами мови й мовлення в нерозривному взаємозв'язку. Це означає, що отримані теоретичні знання, скажімо, з лексикології учень має вміти застосовувати практично, в конкретних мовленнєвих ситуаціях, адже сьогодні пріоритетним є мовленнєвий розвиток молодшого школяра. Саме на цей розвиток – розвиток мовлення – спрямовує зусилля учнів та педагогів і Державний стандарт початкової загальної освіти, і оновлені програми з української мови.

Аналіз досліджень. Необхідність ознайомлення молодших школярів зі словом, організації систематичної планомірної роботи з метою вдосконалення словникового запасу дитячого мовлення обґрунтували видатні педагоги і методисти минулого Ф. Буслаєв, І. Срезневський, К. Ушинський та ін. У ХХ ст. завдяки науковим дослідженням М. Баранова було уточнено мету і завдання словникової роботи на уроках мови й читання, розроблено типологію вправ лексичного характеру, методіку їх проведення. Сьогодні особлива увага вчених-методистів приділяється мовленнєвій спрямованості вивчення слова в початковому курсі української мови, удосконаленню комунікативних умінь і навичок молодших школярів як на рівні сприйняття чужого мовлення, так і на рівні створення власних зв'язних висловлювань різних типів і стилів (Вашуленко, 2010, с. 137).

З огляду на важливість роботи над словом на уроках української мови у початкових класах у численних працях провідних методистів у галузі початкової освіти, вчителів-практиків знаходимо чимало корисних порад і настанов щодо того, як опрацьовувати з молодшими школярами лексичний матеріал, основні лексикологічні поняття, спрямовуючи зусилля учнів і на засвоєння теоретичного матеріалу з лексикології, і на вироблення у них практичних умінь та навичок послуговуватися синонімами, антонімами, омонімами, багатозначними словами у власному мовленні.

На необхідності оволодіння молодшими школярами елементами лексикології наголошують О. Бобчук, В. Бутрім., К. Дідух, Т. Кукліч, К. Пономарьова, Н. Френкель та ін. «Робота над вивченням лексичного матері-

алу в початкових класах має велике загальноосвітнє і практичне значення. Вивчення його розширює знання учнів про мову, ознайомлює з одиницею мови – словом, є головним джерелом збагачення словника учнів. Вивчення лексики розвиває увагу учнів до значення й уживання слів у власному мовленні, виховує потребу в доборі необхідного слова для точного висловлювання думки, розвиває чуття мови. Через інтерес до лексики виховується інтерес до мови в цілому» (Вашуленко, 2010, с.135).

Розвиваючи в учнів інтерес до слова, збагачуючи їхній словник словами різних лексико-семантичних груп, не можна забувати про комунікативно-діяльнісний підхід до цього процесу, адже саме цей підхід, як зазначає М.Пентилюк, передбачає дотримання принципу цілісного вивчення мови й мовлення (Пентилюк, 1999, с. 9).

Мета статті. Мета дослідження – довести значення знань з лексикології для становлення мовної особистості молодшого школяра, збагачення його лінгвістичної компетенції; підкреслити роль комунікативно-діяльнісного підходу в цілісному сприйманні молодшими школярами мови й мовлення.

Виклад основного матеріалу. У сучасній початковій школі відбувається становлення компетентної особистості, в учнів розвивається здатність вільно спілкуватися українською мовою, послуговуватися нею у щоденних життєвих ситуаціях. З огляду на це, як уже зазначалося, визначальним у навчанні учнів початкової школи української мови вважається мовленнєвий розвиток. Отож зусилля педагогів мають бути спрямовані передусім на цей розвиток, на пошук шляхів його вдосконалення. «Важливою умовою мовленнєвого розвитку молодших школярів є робота над збагаченням й увиразненням їхнього словника, формування вмінь правильно, точно й образно використовувати лексику рідної мови під час продукування власних висловлювань» (Вашуленко, 2010, с. 135). Учні початкової школи, зокрема третьокласники, відповідно до розділу чинної програми «Слово. Значення слова», повинні виявляти в тексті слова з прямим і переносним значенням, багатозначні слова, найуживаніші омоніми (омофони, омоформи, омографи) – практично, у процесі навчальної роботи, без уживання термінів; добирати синоніми й антоніми до загальноживаних слів; використовувати їх в усному і писемному мовленні (навчальних творчих роботах) (Навчальні програми, 3 клас, 2016).

Як відомо, уявлення про ці групи слів дає розділ науки про мову – *лексикологія*, однак як самостійний цей розділ у початковій школі не вивчається, тож молодші школярі лише практично засвоюють окремі відомості з лексики. Акад. М. Вашуленко, говорячи про роботу над розділом «Слово», зазначає: «Знання лексичного значення слова і вміння його визначати

відіграють важливу роль у поповненні словникового запасу молодших школярів, у їхньому мовленнєвому розвитку. Адже зв'язне мовлення учнів має ґрунтуватися на їхньому словниковому запасі, на вмінні знаходити для вираження думки відповідні лексичні засоби та співвідносити їх зі сферою вживання, з орієнтацією на стильову особливість створюваного тексту» (Вашуленко, 2006, с. 158-159).

Організуючи на уроках української мови в початкових класах роботу над переносним значенням слова, потрібно пам'ятати, що, відповідно до чинних програм, молодші школярі не одержують теоретичні відомості про засоби художньої виразності, а вчать лише практично визначати в окремих реченнях, текстах слова з переносним значенням з метою їх запозичення та вживання у власному мовленні. Тобто вся робота на уроці над переносним значенням слова повинна мати практичне спрямування на формування в учнів мовленнєвих умінь – умінь послуговуватися засобами художньої виразності у щоденних мовленнєвих ситуаціях. Отож завданням учителя є передусім навчити учнів розрізняти значення слів – пряме й переносне, вживати слова з переносним значенням у мовленні. Лише за такого підходу (йдеться про комунікативно-діяльнісний підхід) можна домогтися бажаного результату в опануванні молодшими школярами виражальних можливостей слова.

Як зазначають відомі вчені, методисти (М. Вашуленко, Л. Варзацька, М. Пентилюк та ін.), найдієвішим засобом реалізації комунікативно-діяльнісного підходу до вивчення мовних явищ є опора на текст. Вивчення тієї чи тієї мовної теми на основі тексту сприяє тому, що учні не лише глибше усвідомлюють сутність правила, виучуваного мовного явища, а й поповнюють свій словниковий запас новими лексемами, розширюють знання про значення того чи того слова. Таким чином відбувається збагачення та увиразнення учнівського мовлення. Тож і під час вивчення елементів лексикології у початковій школі доцільно пропонувати учням різноманітні тексти для виконання вправ і завдань.

Так, учитель має відвести вправам на спостереження за прямим і переносним значенням слів належне місце в загальній системі вправ із мови та мовлення. Під час ознайомлення школярів із прямим та переносним значенням не слід обмежуватися тільки спеціально відведеним для цього розділом шкільного підручника. Треба використати той лексичний матеріал, який є у вправах підручників з української мови і пов'язаний із вивченням частин мови (іменника, прикметника, дієслова), а також трапляється в текстах підручників із читання (Вашуленко, 2010, с. 150).

Ознайомлення учнів із прямим та переносним значенням слова доцільно розпочинати зі спостережень над окремими реченнями чи текстом.

Таку роботу, добре продумавши її поетапно, організовує вчитель, залучаючи школярів до конструктивної бесіди, в результаті якої діти мають усвідомити сутність прямого й переносного значення слів. Наприклад, школярі, прочитавши поданий текст, повинні відшукати в ньому слова з переносним значенням й обґрунтувати свою думку.

Вранішнє сонце прокинулось, поглянуло на ще сонну землю і ласкаво посміхнулось. Земля вмить пробудилась од сну. Кожна квіточка, кожна травинка ожила, заспівала свою чудову пісеньку. Небо заграло дивовижними барвами, сонячні промені бризнули згори і залили весь світ золотим сяйвом (Л. Лужецька).

Умовою наступної вправи може бути така: У кожній парі поданих речень відшукати слова, вжиті у прямому і переносному значенні; вказати належність їх до частини мови. Обґрунтувати свою думку.

1. У моєї мами – золоте серце. Марічка має золоті сережки.
2. У Даринки – срібний голосок. Мені подарували срібний ланцюжок.
3. На столі – кристалева ваза. З джерела б'є кристалева вода.

Коли учні усвідомили сутність прямого і переносного значень слова, їм варто пропонувати творчі завдання, скажімо, скласти і записати твір-мініатюру на тему «Весняний ранок», використовуючи слова в переносному значенні.

Працюючи над прямим і переносним значенням слів, учитель має переконати учнів у тому, що слова з переносним значенням роблять нашу мову точнішою, увиразнюють мовлення, тож такі слова необхідно вживати у власному мовленні, адже вони допомагають мовцеві чітко й гарно висловлювати свої думки, передавати почуття.

Важливе місце в роботі над словом на уроках української мови в початкових класах займає робота з багатозначними словами. Всі зусилля вчителя під час ознайомлення школярів з явищем багатозначності слів мають бути спрямовані на вироблення у дітей умінь послуговуватися такими словами у власному мовленні. Попередньо школярі повинні усвідомити сутність полісемії, зрозуміти, що чимало слів української мови мають два чи більше лексичних значень. Дуже важливо показати учням на конкретних прикладах, що в основі багатозначності лежить певний зовнішній або внутрішній зв'язок. Доцільно також ознайомити школярів із тлумачним словником, у якому всі значення багатозначного слова подаються в одній статті і позначаються цифрами 1, 2, 3 і т. д. – залежно від того, скільки значень має слово. Для кращого усвідомлення учнями явища багатозначності можна запропонувати їм попрацювати над текстом дидактичного вірша, в якому закладене відповідне правило.

*Багатозначні є слова,
Що їх нам вивчити пора.
Слова ці кілька значень мають,
Цим мову дуже прикрашають.
Ось дієслово, діти, йде.
Багато значень в нім живе:
Іде людина. **Час іде**.
Доці **ідуть**. Годинник **йде**.
Підняти зошит, ручку, вазу,
Підняти голос час від часу.
І дух бійців також **підняти** –
Ось скільки значень може мати
Одне лиш слово в рідній мові... (Лужецька, 2007, с.51).*

Як свідчить практика, молодші школярі із зацікавленням сприймають матеріал про слова-омоніми. (Явище омонімії вивчається в третьому класі, термін «омоніми», на відміну від термінів «синоніми» та «антоніми», не вводиться). Під час ознайомлення третьокласників з омонімами важливо показати їм на конкретних прикладах, що ці слова називають різні, зовсім не схожі предмети, ознаки, дії; між лексичними значеннями омонімів немає нічого спільного, ніякого внутрішнього зв'язку. Слова-омоніми мають однакову вимову й написання, наприклад: *байка* як тканина і *байка* як літературний жанр; *пара* як газоподібний стан води і *пара* як двоє: *пара чобіт*.

Під час опрацювання омонімів знову ж таки доцільно пропонувати учням цікаві вправи і завдання, основою для яких слугують як окремі речення, так і тексти. Наприклад, школярі можуть прочитати дидактичний вірш і відшукати в ньому слова, однакові за звучанням, але різні за значенням; звернути увагу на їх написання та вказати належність цих слів до частин мови.

*Як пригріє узимку сонце,
Я гадаю собі: чи не сон це?
Тільки вчора мела хуртовина,
А сьогодні – погожа днина.
Буду день я щасливий мати,
Бо дозволить гуляти мати.
Ось на лижі я міцно став
І щодуху подався на став,
А із ставу – на гірку високу.
Накатався собі, нівроку!
І хоч змерзли і вуха, і ніс,
Але в серці додому я ніс*

Повно радості, щастя і сміху –

День приніс мені вітху велику! (Лужецька, 2007, с.54).

Важливою на уроках української мови в початкових класах є робота над синонімами. Це слова, які не просто увиразнюють, збагачують, урізноманітнюють мовлення, вони використовуються для усунення лексичних повторів у текстах. Зрозуміло, що робота над синонімами, як і над іншими лексикологічними поняттями, повинна бути не епізодичною, а систематичною, спрямованою на активне засвоєння школярами якомога більшої кількості слів, близьких за значенням. Для того, щоб слова-синоніми краще запам'ятались, К.Пономарьова радить кожному учневі завести словничок синонімів і записувати в ньому синонімічні ряди в алфавітному порядку за нейтральним словом. Учителям потрібно планувати різні види роботи із цими словничками. Наприклад: виписати синоніми (попередньо записані в словничках) до поданих слів; назвати кілька рядів синонімів-іменників чи синонімів-прикметників або ж синонімів-дієслів, вибираючи з ряду синонімів найвлучніший для конкретного висловлювання. Мета такої роботи – поступово переносити слова-синоніми із словника в пам'ять учнів, збагативши таким чином їхній словниковий запас. Робота над синонімами як засобом увиразнення мовлення учнів є ефективною лише за умови, якщо проводиться не тільки під час вивчення теми «Синоніми», а й у процесі опрацювання інших розділів програми, таких як «Будова слова», «Частини мови» тощо (Пономарьова, 1997, с.15).

Не менш важливою для збагачення словникового запасу учнів початкових класів є робота над антонімами – словами, що мають протилежне значення. «Серед різноманітних видів вправ під час вивчення лексики важливе місце посідають вправи з антонімами, мета яких – збагатити словниковий запас учнів, виробити в них уміння яскраво й образно висловлювати свої думки. Крім того, виконуючи вправи з антонімами, школярі користуються такими логічними операціями, як порівняння, зіставлення, протиставлення, які сприяють розвитку розумових здібностей дітей» (Дорошенко, 1992, с.137). Зрозуміло, що й під час опрацювання з молодшими школярами явища антонімії необхідно застосовувати комунікативно-діяльнісний підхід, який надає мовцеві можливість використовувати набуті теоретичні знання у практиці щоденного спілкування.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. На основі аналізу проблеми вивчення елементів лексикології на уроках української мови в початковій школі в аспекті комунікативно-діялісного підходу робимо висновок про те, що саме за такого підходу можливий належний мовленнєвий розвиток молодших школярів, який сьогодні є пріоритетним. Цілісне вивчення мови й мовлення, яке досягається на основі

здійснення комунікативно-діяльнісного підходу, забезпечує становлення мовної особистості учня початкової школи, збагачення його лінгвістичної компетенції. Оволодіння молодшими школярами відомостями з лексики сприяє поглибленню їхніх знань про слово, його лексичне значення, основні лексико-семантичні групи слів. На нашу думку, проблема вивчення елементів лексикології в аспекті комунікативно-діяльнісного підходу є актуальною і потребує подальшого дослідження як ученими, провідними методистами, так і вчителями-практиками.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Вашуленко, М.** (Ред). (2010). *Методика навчання української мови в початковій школі*. Київ: Літера ЛТД.
- Вашуленко, М. С.** (2006). *Українська мова і мовлення в початковій школі*. Київ: Освіта.
- Дорошенко, С.** (Ред). (1992). *Методика викладання української мови*. Київ: Вища школа.
- Лужецька, Л.** (2007). *Вивчайте, діти, рідну мову!* Дрогобич: Посвіт.
- На допомогу вчителю початкових класів.** 3 клас: навчальні програми. (2016). Київ, Освіта.
- Пентиліук, М.** (1999). Наукові засади комунікативної спрямованості у навчанні рідної мови. *Українська мова і література в школі*, 3, 8-10.
- Пономарьова, К.** (1997). Робота над синонімами як засобом увиразнення мови. *Початкова школа*, 6, 15-18.

REFEERENCES

- Vashulenko, M.** (Eds.). (2010). *Metodyka navchannia ukrainskoi movy v pochatkovii shkoli* [Methodology of teaching the Ukrainian language in elementary school]. Kyiv: Litera LTD. [in Ukrainian]
- Vashulenko, M. S.** (2006). *Ukrainska mova i movlennia v pochatkovii shkoli* [Ukrainian language and speech in elementary school]. Kyiv: Osvita. [in Ukrainian]
- Doroshenko, S.** (Eds.). (1992). *Metodyka vykladannia ukrainskoi movy* [Methodology of teaching Ukrainian language]. Kyiv: Vyscha shkola. [in Ukrainian]
- Lushetska, L.** (2007). *Vyvchajte, dity, ridnu movu!* [Study children a native language]. Drohobych: Posvit. [in Ukrainian]
- Na dopomohu vchytelievi pochatkovykh klasiv** [To help the elementary school teacher]. 3 klas: navchalni prohramy. (2016). Kyiv: Osvita. [in Ukrainian]
- Pentyluk, M.** (1999). Naukovi zasady komunikativnoi spriamovanosti u navchanni ridnoi movy [Scientific principles of communicative orientation in teaching native language]. *Ukrainska mova i literatura v shkoli – Ukrainian language and literature at school*, no.3, pp.8-10. [in Ukrainian]
- Ponomarova, K.** (1997). Robota nad synonimamy yak zasobom uvyraznennia movy [Work over the synonyms as a mean of the expressive speech]. *Pochatkova shkola – Elementary school*, no.6, pp. 15-18. [in Ukrainian]